

*Miroslava Rákoczyová
a Robert Trbola (eds.)*

Sociální integrace přistěhovalců v České republice

Další autoři:

*Ondřej Hofírek
Yana Leontiyeva
Mirka Nečasová
Michal Nekorjak
Hana Pořízková
Jiří Vyhlídal*

Praha 2009

Do manuálních zaměstnání směřují především pracovní migranti ze třetích zemí a také pracovníci z některých nových členských zemí EU (např. ze Slovenska, Polska, Bulharska a Rumunska). U některých zdrojových zemí přitom dochází k orientaci na určitý typ činnosti: například pracovníci z Ukrajiny, Uzbekistánu a Moldavska nejčastěji směřují do stavebnictví; zaměstnanci z Vietnamu, Mongolska, Rumunska a Polska zase do zpracovatelského průmyslu.

Zaměstnanost zahraničních pracovníků je vedle cizinců v postavení zaměstnanců tvořena také osobami samostatně výdělečně činnými. Ke konci roku 2007 bylo v ČR držiteli živnostenského listu téměř 69 tisíc cizinců, z toho čtyři pětiny (54 tisíc) tvořili cizinci ze třetích zemí. Živnostenské listy jsou nejčastěji (45 %) vydávány pro obchodní činnost a opravy, nezanedbatelný je však také podíl stavebnictví (20 %) a činnost v oblasti pronájmu a nemovitostí (15 %). Podnikání v oblasti obchodu bylo po dlouhou dobu naprosto dominantním typem ekonomické aktivity občanů Vietnamu: ještě v roce 2006 byla tvořena vietnamská zaměstnanost v ČR z 97 % živnostenským podnikáním. Příliv nových pracovníků z Vietnamu v dalších letech však byl orientován především na zaměstnanecké pozice, což se spolu s dalšími socioekonomickými faktory (viz kap. 6), promítlo do poklesu podílu podnikatelů na 66 % celkové zaměstnanosti občanů Vietnamu. Obchodní činnost je také nejvýznamnějším typem živnostenského podnikání občanů Polska, Německa, Ruska, Bulharska, Srbska a Černé hory. Lidé z Ukrajiny, Slovenska a Moldavska pak, podobně jako v případě závislé činnosti, podnikají nejčastěji ve stavebnictví.¹³

¹³ Viz data ČSÚ na <http://www.czso.cz/csu/cizinci.nsf/tab/0300543151>.

Kapitola 2 Sociální integrace přistěhovalců – teoretická východiska výzkumu

Miroslava Rákoczyová, Hana Pořízková

V souvislosti s migračními toky dochází ke společenským změnám jak v zemích emigračních, zdrojových, tak také v zemích imigračních, tedy cílových. Ve zdrojových zemích dochází mimo jiné k růstu příjmových nerovností, ke změnám v distribuci a využití půdy (s následným omezením lokální poptávky po práci v zemědělství), ke kulturním a hodnotovým posunům a v neposlední řadě také ke snížení lidského kapitálu, neboť minimálně v prvotních fázích volí emigraci spíše kvalifikovanější, produktivní a motivovaní lidé [Massey 1993]. V důsledku emigrace pak může docházet k perpetuaci emigračních toků a k celkovému úpadku místních společností. Pro zdrojové země tedy migrace představuje jak přínosy, například v podobě investic a peněžních toků, tak i závažná rizika. Podobně je tomu také v zemích, které jsou cílem migračních toků: nově přicházející jsou pro společnost potenciálním obohacením i rizikem současně. Hostitelské společnosti jsou postaveny před výzvu vyrovnat se s příchodem nezanedbatelného počtu osob, které se více či méně odlišují od „domácí“ populace. Hostitelskou společnost můžeme vnímat jako systém, který je vnitřně diferencovaný, současně však představuje celek s vytvořenou strukturou, určitou mírou koherence a v jehož rámci se chování jednotlivých členů řídí stanovenými pravidly [srovnej Uherek 2003]. Zatímco „domácí“ jsou navzájem odlišní uvnitř společnosti, přistěhovalci představují, jak uvádí Sartori [2005: 65], *odlišnosti přicházející zvenčí*. Jedná se o odlišnosti v oblasti jazyka, zvyklostí, náboženského vyznání nebo etnika (op. cit.).

Společné soužití přistěhovalců a příslušníků domácí populace pak může probíhat různými způsoby, které vyplývají z přístupu majority v hostitelské společnosti i přistěhovalců samotných a které mají pro obě strany rozdílné důsledky. Může například docházet k trvalému vydělení přistěhovalců v procesech marginalizace a segregace (např. do etnických enkláv, etnických komunit), případně k jejich začleňování do okrajových, marginálních segmentů a subkultur hostitelské společnosti v procesu tzv. segmentované asimilace [Bosswick, Heckmann 2006].¹⁴ Tyto procesy, resp. jejich důsledky, jsou výra-

¹⁴ Termín viz Portes, Zhou [1993].

zem integračních deficitů, případně je můžeme společně s Esserem [2004] chápat jako alternativy integrace. Na druhou stranu může vzájemné soužití vést až k úplnému splynutí přistěhovalců s majoritní společností (asimilací) a potření odlišností, jimiž se nově příchozí původně vyznačovali.¹⁵ Zatímco segregace a marginalizace představují pro hostitelskou společnost i přistěhovalce samotné nezanedbatelná rizika, asimilace ve smyslu úplného potlačení původní identity není nezbytnou podmínkou pro zachování sociálního smíru a solidarity, maximalizaci přínosů a minimalizaci rizik spojených s migrací.¹⁶ Jako významná se jeví spíše sociální integrace přistěhovalců, která zahrnuje prostor pro zachování různorodosti, což také odpovídá skutečnosti, že ani přijímající společnosti zdaleka nejsou homogenním celkem. Současné přistěhovalce politiky v evropských zemích kladou důraz na integraci přistěhovalců do majoritní společnosti, která je založena na jednotě v klíčových oblastech (zejména jazyk a liberálně-demokratické principy) při současném respektu k odlišnostem přistěhovalců v oblasti kulturní a náboženské identity [Barša, Baršová 2005: 164].¹⁷

Co konkrétně rozumíme pod pojmem sociální integrace přistěhovalců? V odborné literatuře se vyskytuje celá řada definic. Mezi jejich společné rysy patří pojetí sociální integrace jako *procesu včleňování*, který probíhá v řadě oblastí (*multidimenzionálnost*), a to jak na straně přistěhovalců, tak na straně hostitelské společnosti (*oboustrannost*).¹⁸ Například Martikainen [2005: 3] definuje integraci jako

procesy, jimiž jsou jednotlivci a skupiny přistěhovalců včleňováni do různých sociálních arén a segmentů nové hostitelské společnosti. Integrace je obousměrný proces, v němž přistěhovalci i hostitelská společnost nabývají nových rysů v důsledku vzájemné interakce. Integrace může mít i transnacionální dimenze.

Podobně také Bosswick a Heckmann [2006: 11] definují sociální integraci jako

¹⁵ V textu používáme výraz asimilace ve smyslu splynutí s majoritou, aniž bychom se věnovali jeho teoretickému vymezení a/nebo převládajícímu diskurzu. Za zmínku ovšem stojí, že v posledních letech dochází v sociálněvědním diskurzu k určité rehabilitaci konceptu asimilace a k posunu jeho významu [diskuse viz například Bosswick, Heckmann 2006].

¹⁶ Navíc v některých ohledech není naprostá asimilace ani možná, například pokud jde o rasovou či etnickou odlišnost.

¹⁷ Cílem následujícího textu není prezentace velmi obsáhlého diskurzu spojeného se začleněním přistěhovalců do života hostitelské společnosti, nýbrž konceptualizace provedeného výzkumu. Orientace na sociální integraci ve zvoleném pojetí vychází z našeho přesvědčení, že zaměřujeme-li pozornost na reálné procesy spojené se zapojením imigrantů do života v hostitelské společnosti, pak v kontextu sociální integrace můžeme identifikovat také další procesy, jako je inkluze, asimilace a segregace, pokud k nim dochází. Naše pozornost směřuje především ke zkušenostem přistěhovalců, nikoliv k otázkám integrity hostitelské společnosti nebo hodnocení integrační politiky. Odlišná zaměření výzkumu by patrně odkazovala také na odlišná východiska.

¹⁸ Blíže ke konceptu integrace v české literatuře viz např. Tollarová [2006].

inkluzi a akceptaci přistěhovalců do klíčových institucí, vztahů a pozic v hostitelské společnosti. Integrace je interaktivní proces mezi přistěhovalci a hostitelskou společností. Pro přistěhovalce znamená integrace proces učení se nové kultuře, nabývání práv a povinností, získávání přístupu k pozicím a sociálnímu statusu, budování osobních vztahů se členy hostitelské společnosti a vytváření pocitu přináležitosti a identifikace se společností. Pro hostitelskou společnost integrace znamená otevření institucí a garanci rovných příležitostí pro přistěhovalce.

Proces sociální integrace přistěhovalců přitom probíhá v mikro-, mezo- i makrosociálním kontextu. Na mikroúrovni se jedná zejména o interakce mezi jednotlivci, o jejich vzájemné postoje a také o postoje k institucím uvnitř skupin. Na mezoúrovni pak jde o rozvoj vztahů mezi skupinami a institucemi v důsledku vznikající vzájemné závislosti mezi přistěhovalci, případně skupinami přistěhovalců, a domácím obyvatelstvem. Procesy na makroúrovni pak charakterizuje spíše působení neosobních mechanismů, které není přímo spojeno s akcemi jednotlivců či skupin v lokalitě [Asselin et al. 2006].

Sociální integrace jako multidimenzionální proces

Sociální začleňování přistěhovalců nepředstavuje jednolitý proces. Jedná se naopak o výslednici spolupůsobení dílčích mechanismů v různých oblastech sociálního života. Esser [2000] tyto dílčí procesy rozděluje do čtyř skupin, které odpovídají typologii dimenzí sociální integrace dle Bosswicka s Heckmannem [2006].¹⁹ Jedná se o dimenze:

strukturální – představuje získání práv a přístup ke klíčovým institucím hostitelské společnosti

kulturní – zahrnuje získání klíčových znalostí a kompetencí přijímající společnosti; současně však mohou být zachovány původní kompetence

interaktivní – znamená přijetí a začlenění přistěhovalců do primárních vztahů a sociálních sítí přijímající společnosti

identifikační – představuje subjektivní dimenzi integrace, charakterizovanou pocitem sounáležitosti s přijímající společností a identifikací se sociálními skupinami, zejména etnickými, lokálními a/nebo národními.

Mechanismy a procesy působící v rámci jednotlivých dimenzí sociální integrace jsou provázané a mnohdy se vzájemně podmiňují.

¹⁹ V odborné literatuře existují také odlišná pojetí dimenzí sociální integrace, například Martikainen [2003] v podobném významu rozlišuje kulturní, strukturální a politickou integraci.

2.1 Strukturální dimenze sociální integrace

Sociální integrace přistěhovalců zahrnuje rovný přístup a participaci na mechanismech a institucích, které jsou v hostitelské společnosti považovány za klíčové. Esser [2000] hovoří o procesu „získání pozice“ ve společnosti („Plazierung“), který spojuje s nabytím ekonomického, institucionálního a politického kapitálu. V rámci strukturální integrace směřuje pozornost odborníků, ale i aktérů integračního procesu, především k začlenění v ekonomické oblasti, zejména pak na trhu práce, který v současnosti obecně představuje jeden z nejvýznamnějších integrujících společenských mechanismů. V zemích Evropské unie je zaměstnanost považována za rozhodující faktor sociální integrace přistěhovalců²⁰ i za klíčový mechanismus sociálního začleňování a integrace hostitelské společnosti. Předpokladem pozitivních účinků pracovního uplatnění na začlenění do společnosti je dosažení určité kvality práce, například v oblasti mzdové úrovně (ochrana před chudobou), pracovních podmínek (včetně pracovní doby, ochrany před propuštěním atd.) a možnosti rozvoje sociálních kontaktů s majoritní populací. V odborné literatuře je věnována pozornost zejména procesům, které indikují problémy spojené se sociální integrací prostřednictvím participace na pracovním trhu. Jedná se například o vyčleňování zahraničních pracovníků do marginálních pracovních pozic na tzv. sekundárním pracovním trhu, které se vyznačují nízkou kvalitou a také vysokým stupněm stigmatizace ze strany domácí populace. Jedná se o typy zaměstnání, které jsou sociálně definovány jako „práce pro cizince“ a domácí pracovníci se jim vyhýbají [Castles, Miller 2003]. Marginalizace na pracovním trhu se projevuje také vytlačení přistěhovalců do postavení drobných podnikatelů a živnostníků. Nejistota a špatné pracovní podmínky (dlouhá pracovní doba, vykořisťování práce rodinných příslušníků a nelegálních migrantů ad.) nejsou ani v této oblasti výjimkou (op. cit.). Kromě toho přistěhovalci ve většině evropských zemí vykazují nižší míru zaměstnanosti a vyšší míru nezaměstnanosti než domácí populace [viz OECD 2008a], což platí také pro druhou generaci přistěhovalců [OECD 2008b: 147].

Jiným typem pracovního uplatnění v cílové zemi migrace je participace ve specifickém, etnicky vymezeném segmentu pracovního trhu – v tzv. etnické ekonomice. Ta je založena na vysoké rozvinutosti vnitroskupinových sociálních vazeb: podnikatelé, zaměstnanci, zákazníci i věřitelé pocházejí z téže etnické skupiny; typické je také využívání neplacené práce rodinných příslušníků [Bommes, Kolb 2006]. Etnická ekonomika může nabývat pod-

²⁰ Viz například COM (2003) 336 final, Společné základní principy integrace cizinců (Závěry Rady a zástupců vlád členských států č. 14776/04) nebo Koncepti integrace cizinců v ČR.

by tzv. etnické enklávy (jedná se o etnické podnikání spojené s prostorovou koncentrací) nebo tzv. etnické niky, pokud se etnické skupině podaří ovládnout určitý sektor zaměstnanosti.²¹ Hodnocení přínosu etnické ekonomiky pro sociální integraci není jednoznačné. Zejména z dlouhodobého hlediska se mohou projevovat důsledky v podobě omezení v oblasti kulturní a interaktivní integrace (viz níže). Bosswick a Heckmann [2006: 9] proto participaci v etnických ekonomikách („etnických koloniích“) považují spíše za alternativu sociální integrace a za potenciální past mobility v hostitelské společnosti.

Participace na pracovním trhu je spojena se širší ekonomickou participací ve společnosti, která zahrnuje účast na trhu statků a služeb (spotřeba) a na redistribučních procesech. Například integrační politiky zemí EU spojují účast na pracovním trhu zejména s ekonomickou samostatností přistěhovalců, tedy s jejich příspěvkem pro hostitelskou společnost (daně) a současnou nezávislostí na sociálních dávkách [viz Evropská komise, 2004]. Selhání v oblasti ekonomické integrace se projevuje například ve vyšší míře relativní i absolutní chudoby. Zvýšenému riziku chudoby jsou v evropských zemích vystaveni zejména přistěhovalci ze třetích zemí²² [viz Lelkes 2007]. Ekonomická integrace přistěhovalců se ovšem neodvíjí pouze od jejich příjmů, ale souvisí také s úrovní a strukturou jejich výdajů, které mohou být ve srovnání s příjmy nižší a navíc mohou částečně (ve formě remitancí) směřovat mimo ekonomiku cílové země migrace.²³

S vyšší příjmů a strukturou a vyšší výdajů souvisí také způsob bydlení. Jak ukazuje studie Edgara et al. [2004], na trhu s bydlením v evropských zemích působí ekonomické a sociální mechanismy, které staví přistěhovalce do znevýhodněné pozice. Výsledkem pak je bydlení nízké kvality ve znevýhodněných lokalitách a ohrožení bezdomovectvím části přistěhovalecké populace, které je návazně spojeno s vysokým rizikem sociálního vyloučení. Přistěhovalci s nízkým ekonomickým kapitálem a nízkým příjmem pak ve svých strategiích spoléhají na neformální etnické sítě, které však jsou nezřídka spojeny s vykořisťováním nově přichozích migrantů na trhu s bydlením i na trhu práce [Edgar 2004: 76]. Ve spojení s integrací je za významný faktor považován také stupeň prostorové koncentrace přistěhovalců. Asselin et al. [2006: 143] rozlišují čtyři typy přistěhovaleckých komunit ve velkých městech, které charakterizuje různý stupeň prostorové (ale i sociální) segregace.

²¹ Blíže k jednotlivým typům ekonomických aktivit založených na etnických vazbách viz např. [Schmitter, Heisler 2000].

²² Naopak migranti ze zemí EU zpravidla nejsou chudobou ohroženi více než občané hostitelské společnosti, což Lelkes [2007] spojuje s rozdílným postavením obou skupin na pracovním trhu a vyšším podílem vysoko kvalifikovaných pracovníků ve skupině migrujících občanů EU.

²³ K rozsahu a významu remitancí srovnej např. Tilly [2007].

Jedná se o (a) asimilačně-pluralistické oblasti, ve kterých tvoří značný, i když menšinový, podíl příslušníci hostitelské společnosti, (b) etnicky smíšené oblasti, v nichž žijí příslušníci dvou či více etnických skupin, (c) polarizované oblasti, v nichž příslušníci jedné etnické skupiny tvoří více než 60 % populace a (d) ghetta, která charakterizuje vysoký stupeň koncentrace jedné minority a navíc osoby žijící v ghettu tvoří značnou část celkové populace dané menšiny. Zatímco ghetta vznikají nedobrovolně, v důsledku segregace a diskriminačních praktik ze strany majoritní populace, tzv. etnické enklávy jsou výsledkem spíše dobrovolného procesu prostorové koncentrace²⁴ a navíc se vyznačují vysokým stupněm vnitřní solidarity [Baršová 2003; Marcuse 2001]. Ačkoliv prostorová koncentrace založená na etnickém základě může mít pozitivní vliv na život přistěhovalců, například v souvislosti s vysokým stupněm intra-etnické solidarity, její dopady na sociální integraci jsou obecně považovány za spíše negativní [Asselin et al. 2006]. Účinky rezidenční prostorové koncentrace na sociální integraci jsou ovšem diverzifikované a odvíjejí se od charakteru lokality, možností prostorové i sociální mobility, rozsahu a povahy interakcí s vnějším prostředím atd.

Pro plnou sociální integraci ve společnostech založených na vědomostech je rovněž významný přístup přistěhovalců ke vzdělávání. To zahrnuje vzdělávání přistěhovalců v přímé návaznosti na potřeby integračního procesu (např. jazykové kurzy nebo tzv. orientační či integrační kurzy), ale také rovný přístup v dalších oblastech vzdělávání a pracovního výcviku. Význam školství a vzdělávání ovšem spočívá nejen v přípravě pracovní síly. Tato oblast sehrává klíčovou roli také při vytváření občanské identity a loajality k národnímu státu [Baršová, Barša 2005: 195] a představuje významný zdroj tvorby sociálních sítí. Děti přistěhovalců, tzv. druhá generace, tak mohou nabývat potřebné kompetence nejen prostřednictvím poskytovaných vzdělávacích a výchovných služeb, ale také díky neformálnímu učení a dlouhodobému kontaktu se svými spolužáky majoritního původu. A totéž platí i naopak pro formování postojů a porozumění specifikům etnických minorit. Právě absence tohoto efektu bývá považována za nevýhody vyrůstání v etnicky homogenním prostředí, resp. v případě etnicky segregovaného školství [Asselin et al. 2006: 149].

Pobytový a občanský status jedince je dalším podstatným faktorem, který ovlivňuje jeho sociální integraci. Pobytový status (krátkodobý, dlouhodobý a trvalý pobyt) mění rozsah práv a povinností cizinců, občanský status navíc

²⁴ Marcuse [1996] ovšem upozorňuje, že každý prostor, ve kterém se koncentruje homogenní minorita, sdílí určité charakteristiky ghetta i enklávy. Ani odlišení na základě dobrovolnosti koncentrace není úplně jednoznačné: i rozhodnutí usídlit se v enklávě je totiž často do určité míry nedobrovolné, protože vychází z omezené možnosti volby.

ovlivňuje pocit sounáležitosti a členství v určité skupině. Občanství tak není pouze právní a politický atribut, ale podstatným způsobem mění sociální status jedince a jeho pocit sounáležitosti a je nezbytnou, i když ne vždy dostatečnou podmínkou, aby byl plně uznáván jako aktér v kolektivním životě [Schnapper 1998 in Migdal 2004: 15]. Občanství zatím zůstává také významnou branou v přístupu k politickým právům, ačkoliv v mnoha zemích Evropské unie bylo cizincům s dlouhodobým pobytem přiznáno aktivní i pasivní volební právo na komunální úrovni [Gabal 2004]. Přístup k sociálním a ekonomickým právům je spojen především s institutem trvalého pobytu, který přibližuje sociální a ekonomické postavení cizinců k postavení občanů České republiky. Přístup na trh práce, podmínky participace na tomto trhu, přístup k sociálním dávkám, možnost nakupovat nemovitosti a celá řada dalších podmínek pro život a práci je pro cizince s trvalým pobytem prakticky totožná s podmínkami, které mají občané České republiky.

Přibližování právního postavení občanů EU s právním postavením občanů mimo EU je v souladu se soudobým vývojem evropské integrační politiky, který směřuje k rozšiřování občanských a sociálních práv také na cizince s trvalým pobytem a občany třetích zemí. Občanství se stává mnohem více permeabilní, neboť rostoucí množství imigrantů nabývá přístupu k právům, která dříve bývala přístupná pouze občanům určitého státu, národa [Ferrera 2005: 42]. Formální složka občanství představovala ve své původní podobě mechanismus distribuce občanských, sociálních, ekonomických a sociálních práv. V souvislosti s tímto vývojem pak někteří autoři [např. Soysal 1994] hovoří o přesunutí významu formální složky občanství na pobytový status, respektive trvalý pobyt, který zajišťuje imigrantům obdobná práva, jako mají občané státu.

V rámci strukturální dimenze integrace je v České republice akcentována zejména integrace cizinců na trhu práce a podpora jejich ekonomické soběstačnosti. V současnosti existují značné rozdíly v přístupu na trh práce a v podmínkách participace na tomto trhu mezi občany Evropské unie a cizinci třetích zemí. Zatímco občané EU mají volný přístup na trh práce, občané třetích zemí mohou v České republice pracovat na základě pracovního povolení. Mezi občany třetích zemí pak význačnou dělicí linii v přístupu na trh práce tvoří institut trvalého pobytu, který taktéž umožňuje práci bez pracovního povolení. Odlišný legální status cizinců tak významně ovlivňuje možnosti integrace cizinců v jednotlivých dimenzích, a je proto považován za nový zdroj sociální a ekonomické stratifikace [Castles, Miller 1998: 167].

Aktivity zaměřené na podporu integrace cizinců na trhu práce lze v současné době rozdělit na projekty neziskového sektoru podporované dotacemi ze státního rozpočtu, projekty financované Evropským sociálním fondem

a činnost úřadů práce. Integrace na pracovním trhu je zaměřena především na zvyšování znalostí a dovedností potřebných při hledání práce (např. sociálně-právní poradenství, asistence při hledání práce, získávání dovedností usnadňujících vstup na trh práce) a na zvyšování či změnu kvalifikace reflektující poptávku na trhu práce (rekvalifikace). Do opatření zvyšujících zaměstnatelnost cizinců se řadí i jazykové kurzy. Proces začleňování cizinců na trh práce je v současné době podporován převážně zvyšováním zaměstnatelnosti cizinců, podstatně menší pozornost je věnována komunikaci se zaměstnavateli, kteří jsou taktéž významným aktérem integračního procesu. Opatření na začlenění cizinců na trh práce jsou pak, v souladu s aktualizovanou Koncepcí integrace cizinců, zaměřena především na dlouhodobě a trvale usazené cizince.

Rozšiřování sociálních práv na cizince, o kterém bylo pojednáno výše, probíhá v České republice v souladu s evropskou legislativou,²⁵ která je implementována do právního řádu České republiky. Koordinace systémů sociálního zabezpečení občanů migrujících v rámci Společenství rozšiřuje sociální práva na občany Evropské unie. Aplikace systémů sociálního zabezpečení na pracovníky pohybující se v rámci Společenství je již od roku 1971 ukotvena v právním řádu Unie. V posledním desetiletí však byl v EU zahájen proces rozšiřování sociálních práv také na občany třetích zemí, kteří jsou dlouhodobě pobývajícími rezidenty. Občanství Evropské unie a trvalý pobyt občanů třetích zemí tak výrazným způsobem přispívají k podpoře strukturální integrace cizinců.

2.2 Kulturní dimenze sociální integrace

V kulturní oblasti probíhá integrace přistěhovalců prostřednictvím procesů, které Esser [2006: 272] označuje jako akulturaci. Ta má charakter kognitivní socializace do nové společnosti a zahrnuje zejména nabývání znalostí a kompetencí, které umožňují porozumění typickým situacím ve společnosti („kódování“) a volbu jednání v souladu se společenskými normami a běžnými sociálními scénáři. V zásadě se tedy jedná o poznání a určité přizpůsobení místním hodnotám, normám a vzorcům chování [Martikainen 2003]. Integ-

²⁵ Nařízení Rady (EHS) č. 1408/71 o aplikaci systémů sociálního zabezpečení na zaměstnané osoby, samostatně výdělečné osoby a jejich rodinné příslušníky pohybující se v rámci Společenství. Směrnice Rady 2003/109/ES o právním postavení státních příslušníků třetích zemí, kteří jsou dlouhodobě pobývajícími rezidenty. Nařízení Rady (ES) č. 859/03, kterým se rozšiřuje používání Nařízení Rady (EHS) č. 1408/71 i na občany třetích zemí, kterých se tato ustanovení dosud netýkala výhradně z důvodu jejich občanství.

race pak spočívá v tom, že si imigrant osvojí roli, která se může stát součástí rolí respektovaných danou společností, že jeho chování bude předvídatelné a stane se součástí lokální performance zvané kultura [Uherek 2003]. Mezi nejvýznamnější sféry kulturní integrace patří rozvoj jazykových kompetencí, tedy osvojení jazyka majoritní společnosti. Znalost jazyka je kupříkladu předpokladem pro rozvoj sociálních kompetencí a také pro integraci v oblasti vztahů s majoritní populací.

Jak však upozorňuje Martikainen [2005: 3], nejedná se pouze o přizpůsobení na straně přistěhovalců, ale také o reakce hostitelské společnosti na kulturní odlišnosti. Kulturní integrace totiž automaticky neznamená potlačení původních kulturních identit. Naopak, biculturní kompetence jsou považovány za všeobecně přínosné jak pro jednotlivce (přistěhovalce), tak i pro hostitelskou společnost [Bosswick, Heckmann 2006: 10]. Úspěšnost kulturní integrace proto do značné míry ovlivňují také charakteristiky společnosti, jako je například její schopnost akceptovat a přijímat nové kulturní prvky, což mimo jiné souvisí s obecnějšími postoji majority ve vztahu k odlišnostem (viz níže). Vedle toho se významně projevují také institucionální podmínky pro kulturní integraci, například dostupnost jazykového vzdělávání a přiznání práva na sdružování v rámci kulturních, etnických nebo náboženských organizací. Zvláště v úvodních fázích imigrace jsou významné mechanismy, které umožňují orientaci přistěhovalce v nové společnosti a seznámení se s významnými společenskými hodnotami. V souvislosti s důrazem na tzv. občanskou integraci jsou v řadě zemí zprostředkovány informace o kultuře hostitelské společnosti, o politickém systému a ústavních hodnotách prostřednictvím integračních kurzů [viz Baršová, Barša 2005].

V České republice je v rámci integrační strategie kladen důraz na oblast jazykové integrace, přičemž prokázání základní znalosti českého jazyka bylo nově schváleno jako podmínka pro udělení trvalého pobytu přistěhovalcům ze třetích zemí.²⁶ Bezplatná výuka českého jazyka je poskytována azylantům a osobám s doplňkovou ochranou, a to v rámci státního integračního programu. Postupně dochází i k rozvoji služeb zaměřených na orientaci přistěhovalců v nové společnosti. Jedná se například o vytvoření informačních brožur a internetových stránek cílených na cizince, které pokrývají zejména formální a legální náležitosti pobytu a praktické otázky spojené s životem v ČR. Tyto informace jsou dostupné v několika jazykových mutacích.²⁷ V ČR provozuje svoji činnost řada spolků fungujících na krajském základě a or-

²⁶ Zákon o pobytu cizinců na území ČR (326/1999 Sb.); povinnost prokazovat znalost češtiny na úrovni A1 v platnosti od 1. 1. 2009.

²⁷ Webové stránky www.domavcr.cz jsou kromě češtiny dostupné také v angličtině, ruštině, ukrajinštině, vietnamštině a arménštině.

ganizace sdružující cizince a Čechy (např. Česko-mongolská, Česko-arabská, Česko-vietnamská společnost), které jsou mimo jiné zaměřeny na udržování kulturních zvyků ze země původu. Na lokální úrovni pak patří podpora prezentací kulturních zvyků menšin mezi nejrozšířenější typ pro-integračních opatření. Na druhou stranu v posledních letech klesla ochota české veřejnosti akceptovat odlišnosti v životním stylu a zvyklostech zde dlouhodobě či trvale žijících cizinců. V ČR tak výrazně převládá názor, že přistěhovanci by se měli co nejvíce přizpůsobit zdejšímu životnímu zvyklostem (68 %) [CVVM 2008a].

2.3 Interaktivní dimenze sociální integrace

Na mikro-sociální úrovni se integrace přistěhovalců projevuje zejména v sociálních kontaktech se členy hostitelské společnosti, v jejich charakteru, kvalitě, četnosti. Vztahy s domácí populací mohou mít charakter velmi blízkých, neformálních a intimních (tzv. primárních) vztahů, jejichž typickým příkladem jsou smíšená manželství. Významné je však také navázání kontaktů méně blízkých, ať už na neformální úrovni (přátelé, sousedé, známí), nebo do určité míry formalizované, resp. institucionalizované (účast v dobrovolných zájmových organizacích a spolecích, církvích apod.).

Rozvoj sociálních vztahů v cílové zemi migrace je považován za klíčový faktor budování sociálního kapitálu [de Palo, Faini, Venturini 2007], tedy zdroje ve formě sítě kontaktů, které může přistěhovalce mobilizovat pro svoji potřebu. Jeho velikost je dána nejen množstvím kontaktů, ale také velikostí ekonomického, kulturního a symbolického kapitálu jednotlivých členů takto vytvořené sociální sítě [Velký 1996] a dalšími faktory, jako jsou hodnoty a normy. Aldridge et al. [2002 in Goodson a Phillimore 2008] vymezují tři typy sociálního kapitálu budovaného přistěhovalci v hostitelské společnosti: (1) vnitroskupinový („bonding“),²⁸ který je vytvářen prostřednictvím silných pout uvnitř určitých skupin, zejména v rámci rodin a etnických skupin; (2) přemostující („bridging“) sociální kapitál vycházející z relativně méně silných vztahů, které však překračují hranice jedné etnické nebo příbuzenské skupiny a (3) spojovací („linking“), který představují kontakty mezi osobami na různých pozicích v mocenské a sociální struktuře společnosti (jedná se například o kontakty na osoby, které mají vliv).

V této souvislosti bývá upozorňováno na skutečnost, že silná tendence vytvářet vnitroskupinový sociální kapitál, například v podobě etnických en-

²⁸ Někdy překládaný jako „svazující“ typ sociálního kapitálu.

kláv, může podporovat sociální integraci v úvodních fázích imigrace a zajišťovat ochranu proti sociální izolaci. Současně však může působit jako bariéra v oblasti kontaktů s domácí populací (vytváření přemostujícího sociálního kapitálu) a při získávání jazykových a kulturních kompetencí. Jednostranný rozvoj silných vnitroskupinových vazeb pak inhibuje komplexní sociální integraci a je spojen s dalšími riziky a negativními dopady [Bosswick, Heckmann 2006; Goodson, Phillimore 2008 ad.]. Výlučná orientace na sociální kontakty v rámci etnických skupin přitom může být do určité míry vynucená, a to zejména s ohledem na segregaci a omezenou možnost rozvoje kontaktů a vztahů s příslušníky domácí populace. Například Herbert et al. [2008] ve své studii ghanských přistěhovalců v Londýně ukazují, jak negativní postoje majority (rasismus) v kombinaci se špatnými pracovními podmínkami a obecně nízkou kvalitou života přistěhovalců mohou vést k jejich uzavření do etnicky vymezených sociálních sítí. Postoje majority představují významný faktor sociální integrace přistěhovalců, což se v interaktivní oblasti projevuje zvláště výrazně. Uzavřenost na straně majority společně s negativními postoji a předsudečným jednáním výrazně omezují možnosti vzniku a rozvoje sociálních sítí a návazně „přemostujícího“ sociálního kapitálu, jehož existence je spojena s atributy, jako je vzájemnost, reciprocita a důvěra.

Empirická data výzkumu veřejného mínění ukazují, že cizinci jsou v ČR veřejností považováni za problém na úrovni celorepublikové (58 % respondentů), nikoliv však v místě bydliště jednotlivých dotázaných (26 %), což indikuje existenci předsudků vůči cizincům. Navíc veřejnost projevuje značně diferencovaný postoj vůči přistěhovalcům dle jejich původu: zatímco Slováky považují za „sympatické“, příslušníky ostatních početných menšin (Ukrajince, Vietnamce) hodnotí výrazně negativněji.²⁹ Značný podíl respondentů (45 %) přitom uvedl, že blíže zná alespoň jednoho cizince dlouhodobě usazeného v ČR (nejčastěji právě Slováky, Ukrajince a Vietnamce). Takto vysoký podíl, s ohledem na relativně nízký počet přistěhovalců v ČR, svědčí o vytváření inter-etnických sociálních sítí [data CVVM 2008a a 2008b].

2.4 Identifikační dimenze sociální integrace

Sociální integrace přistěhovalců do hostitelské společnosti má také významný psychologický rozměr. Zahrnuje procesy, které jsou spojeny se subjektivním vnímáním příslušnosti k hostitelské společnosti a s re-definicí hranice mezi „my“ a „oni“. Esser [2000: 274–5] v tomto kontextu charakterizuje

²⁹ Vůbec nejméně sympatií pak veřejnost vyjadřovala vůči Romům.

identifikaci jako postoj, v němž jedinec sebe a společenský útvar vnímá jako jednotku. Identifikace pak vyjadřuje myšlenkový a emocionální vztah mezi jednotlivcem a sociálním systémem jako celkem; příkladem může být národní hrdost nebo pocit „my“ ve vztahu k určité skupině nebo k ostatním členům společnosti. Identifikace může mít podobu vědomé loajality ke společnosti a jejím institucím a pocitu solidarity, jejichž základem je bezvýhradná hodnota přiřazovaná jednotlivcem sociálnímu systému a jeho ztotožnění se s tímto systémem.

Identifikační integrace je úzce spojena s otázkou identity přistěhovance a její proměny v návaznosti na emigraci a usazování v hostitelské společnosti. Individuální identita není dána příslušností k jedné skupině, ať už vymezené na jakémkoliv základu; naopak, je výslednicí souběžné příslušnosti k řadě sociálních skupin [Sen 2006]. Součástí identity může být příslušnost ke společnosti v zemi původu i ke společnosti hostitelské. Koncept transnacionální migrace ukazuje, že přistěhovanci mohou udržovat přes-hraniční sociální vazby a současně se včleňovat do přijímající společnosti, což vede k vytvoření paralelní existenci dvou (nebo více) domovů a dvou (nebo více) národních identit či k vytvoření „transnacionální identity“³⁰ [Szaló 2007]. V procesu integrace tedy dochází k proměně identity, přičemž původní identity jsou doplňovány novými prvky s ohledem na rozvíjející se vztah k hostitelské společnosti. Podobně procesy probíhají také na úrovni sociálních skupin přistěhovalců. Sackmann [2007: 4] v této souvislosti označuje převládající typ kolektivní identity jednotlivých skupin přistěhovalců za „hybridní“.

Podobně jako u ostatních dimenzí sociální integrace také identifikace je úzce spojena s procesy probíhajícími na straně majority. Právě majoritní společnost představuje aktéra, který definuje kritéria členství a vymezuje hranici mezi „in-group“ a „out-group“ [Jenkins 1996].

Výše uvedené vymezení sociální integrace poukazuje na složitost a komplexnost tohoto jevu. Jeho reálný průběh je ovlivňován nejen motivací, schopnostmi a úsilím přistěhovalců a jejich rodin, ale také podmínkami, které tomuto procesu nastavuje většinová společnost – postoj veřejnosti, institucionálními strukturami, nastavením přistěhovalecké politiky.

³⁰ Transnacionální identity pak nelze pojímat jako identity národní, a to z důvodu souběžné integrace v zemi původu i v hostitelské společnosti (op. cit.). Transnacionální identita je tedy vztažena k transnacionálnímu poli, v němž se odehrává migrantova každodennost.

Kapitola 3 Metodický postup

Miroslava Rákoczyová

Cílem studie je porozumět sociální integraci přistěhovalců v České republice na pracovní trh a do společnosti. Sociální integraci chápeme jako proces „začlenění a přijetí do klíčových institucí, vztahů a pozic hostitelské společnosti“ [Bosswick, Heckmann 2006]. Tento proces je oboustranný a zahrnuje změny jak na straně přistěhovalců, tak také na straně přijímající společnosti. V této fázi výzkumu se ovšem zaměřujeme zejména na průběh integrace z pohledu přistěhovalců. Zajímáme se o problémy a bariéry, které jsou pro ně s integračním procesem v České republice spojeny, a o strategie, které volí při jejich překonávání. Naše pozornost směřuje do všech dimenzí sociální integrace, zvýšený důraz však klademe na integraci na pracovním trhu. Ve výzkumu vycházíme z vymezení dimenzí sociální integrace Heckmanna a Schnappera [2003 in Bosswick, Heckmann 2006], která navazuje na typologii integračních procesů Essera [2000]. Tato typologie vymezuje čtyři dimenze sociální integrace – strukturální, kulturní, interaktivní a identifikační (viz výše).

3.1 Výzkumné otázky

Hlavní výzkumnou otázku jsme formulovali následovně:

Jak jsou přistěhovanci integrováni na trhu práce a v ostatních oblastech života v české společnosti?

Odpověď na ni jsme hledali prostřednictvím zodpovězení čtyř dílčích, úžeji formulovaných výzkumných otázek. Při jejich zodpovězení jsme se zaměřovali pouze na vybrané oblasti, které považujeme v rámci jednotlivých dimenzí za klíčové.